

2024, Vol. 5(3), 815-836
© The Author(s) 2024
Article reuse guidelines:
<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>
DOI: 10.47613/reflektif.2024.192
Article type: Research Article

Received: 17.04.2024
Accepted: 23.07.2024
Published Online: 15.10.2024

Fatma Melek Arıkan*

Osmanlı Nizamının “Ermeni Meselesi” ile İmtihanı: 1895 Yılı Kuzeybatı Anadolu Örneği

The Challenges of “the Armenian Question” to the Ottoman Polity: The Case of Northwestern Anatolia in 1895

Öz

Bu makalede Kuzeybatı Anadolu’da Ermeni nüfusun yoğunlaştığı Bursa’nın Pazarköy kazasında (bugünkü Orhangazi ilçesi) 1895-1897 ‘Ermeni olayları’ esnasında kamu politikalarının toplumsal yapıyla etkileşim halinde geliştirilme süreçlerine odaklanılmıştır. Merkezi hükümetin kriz yönetim performansı Osmanlı İmparatorluğu’nun Tanzimat döneminde dönüşen örgütlenme yapısına içkin iktidar ilişkileri bağlamında değerlendirilmiştir. Pazarköy’de 1895 yılında yaşanan olaylar, Abdülhamid rejiminin Osmanlı İmparatorluğu’nun Ermeni vatandaşları nezdindeki meşruiyetini yönetsel kriz ortamında hesap edilen siyasi gerekliliklere feda ettiğini göstermektedir. Makalenin temel iddiası Sünni Müslümanların Tanzimat döneminde tahkim edilen politik sistemdeki baskınlığının merkezi hükümette yol açtığı tedirginlik ve tehdit algısının izlenen baskıcı politikaların önemli bir bileşeni olduğudur.

815

Abstract

This article focuses on the making of public policies during ‘the Armenian events’ of 1895-1897 in Pazarköy (contemporary Orhangazi district of Bursa) in Northwestern Anatolia, where a substantial Armenian population used to live. It analyzes the crisis management performance of the Ottoman state in the context of relations of power inherited from processes of state centralization in the Tanzimat era. The case of Northwestern Anatolia demonstrates that a significant component of the repressive policies during the 1895-1897 crisis was uneasiness and apprehension of the central government stemming from the dominance of the Sunni Muslims in the political system.

Anahtar Kelimeler

Ermeni meselesi, Tanzimat, Batı Anadolu, mutlakiyet, Sünnileşme

Keywords

The Armenian question, Tanzimat, Western Anatolia, Hamidian absolutism, Sunnitization

* fmelek@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4124-9753.

Giriş

1895 ile 1897 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde ardı ardına gerçekleşen Ermeni karşıtı ayaklanmalar Sultan II. Abdülhamid saltanatının dönüm noktalarından biridir. Bu ayaklanmalarla kökenleri Tanzimat dönemine uzanan 'Ermeni meselesi' sıra dışı bir şiddet sarmalına bürünerek Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yönetsel krizi tetiklemiştir. (Çetinsaya, 2016, s. 387-391) Pek çok bölgede Ermeni nüfusun katliamlara, saldırılara ve yağmaya maruz kalması imparatorluk çapında gergin, belirsiz ve olağanüstü bir siyasi atmosferin hüküm sürmesine yol açmıştır. Farklı yerlerde ayaklanmaların zincirleme bir biçimde gerçekleşmesi, olaylar öncesinde Ermenilerin Müslümanlara saldırdığı şeklinde söylentilerin yayılması, saldırı ve yağma hareketlerine Cuma namazının hemen ardından girişilmesi gibi bazı benzer motifler, ayaklanmaların merkezi hükümetçe organize edilebileceğine işaret etse de Abdülhamid rejiminin ayaklanmaların doğrudan doğruya organizatörü ya da fikir babası olduğuna dair sağlam kanıtlar bulunamamıştır. (Gölbaşı 2018, s. 42-45) Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid rejiminin 1890'ların başından itibaren izlediği politikalar Ermeni cemaatini marjinalleştirerek saldırılara açık hale getirmiş (Yılmaz, 2019, s. 398; Altıntaş, 2017, s. 337) ve Ermeni karşıtı bir şiddet iklimini beslemiştir. (Gölbaşı, 2015, s. 161-163)

816

1895-1897 olaylarında yaşanan şiddetin ve derin sosyo-politik sarsılmanın kökenleri Sultan II. Abdülhamid saltanatının çok öncesine dayanmaktadır. Literatürde 'Ermeni meselesi' olarak adlandırılan sorun, özünde Osmanlı doğusunda ortaya çıkmış bir devlet merkezileşmesi problemidir. (Astourian, 2015, s. 67) Tanzimat devleti, 1840'lı yıllarda Doğu vilayetlerinde hüküm süren yarı özerk Kürt beyliklerini ortadan kaldırarak Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırını teşkil eden bu bölgeyi vergilendirmeyi ve imparatorluğun mülki yapılanmasına dâhil etmeyi hedeflemiştir. Bu merkezileşme hamlesi Doğu vilayetlerinde toplumsal şiddeti körükleyen bir iktidar boşluğu oluşturmuştur. Merkezi devletin vergi taleplerinin yanı sıra küçük çaplı Kürt beyleri, eşraf, şeyhler ve aşiret liderleri gibi yerel güç odakları tarımsal üretim yapan yerleşik köylülerden haraç toplamaya devam etmiştir. Sonuçta çoğunlukla yerleşik köylüler olarak hayatlarını idame ettiren bölge Ermenileri çifte vergilendirmeye maruz kalmıştır. Toprak mülkiyetinin özelleşmesinin ve kayda alınmasının önünü açan 1858 yılı Arazi Kanunnamesi ise pratikte yerel güç odaklarının toprak ağalarına dönüşmesine yol açmıştır. Yerleşik köylülerin ekip biçtiği araziler bu ağalar adına kaydedilerek Ermeni köylülerin topraksızlaşma ve sefaletle sürüklenme süreçleri perçinlenmiştir. (Cora, 2015, s. 130-134) 1860 ve 1870'li yıllar Doğu vilayetlerindeki Ermeni köylülerin durumunun giderek kötüleştiği; maruz kaldıkları can, mal ve namus güvenliği yoksunluğuna karşın Bab-ı Âli'ye defalarca yaptıkları başvurulardan sonuç alamadıkları bir dönem olmuştur. (Adanır, 2015, s. 30)

Onlarca yıl boyunca çözümsüz bırakılan Ermeni köylüsü meselesi, 1878 Berlin Antlaşmasıyla uluslararası kapışmaların mevzusu haline gelerek yeni bir safhaya evrilmiştir. Bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu'na Doğu vilayetlerindeki Ermeni nüfusun faydasını gö-

zetecek biçimde reformlar yapması dayatılmıştır. (Adanır, 2015, s. 42) Osmanlı İmparatorluğu'nun bir yandan öngörülen reformları yapmaya direnmesi, öte yandan Doğu vilayetlerindeki Ermeni köylüleri perişan eden sosyal ve ekonomik koşulları düzelterek adımlar atmaması, 1890'lara doğru Ermeni devrimci örgütlerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.¹ Ermeni devrimci örgütlerin ses getiren ve teröre başvurmaktan çekinmeyen eylemleri Abdülhamid rejimini 'Ermeni meselesi'ni bir iç güvenlik sorunu olarak kodlamaya sevk etmiştir. 1890'ların başından itibaren Ermeni nüfus topyekûn bir biçimde bir tehdit unsuru olarak ele alınmış ve polisiye yöntemlerle bastırılma ve sindirilme hareketlarına maruz kalmıştır. Ermenilere karşı işlenen suçları cezasız bırakma (Miller, 2017, s. 295-300), ev aramaları, baskınlar ve toplu tutuklamalar (Altıntaş, 2017, s. 337), Ermeni vatandaşların seyahat özgürlüklerinin kısıtlanması (Yılmaz, 2019, s. 398) gibi yöntemler ayırım gözetilmeksizin bütün Ermenilere karşı kullanılmaya başlanmıştır. Süregiden baskıcı atmosfer, 'Ermeni fesadı' etrafında söylemsel bir iktidar alanı yaratarak Ermeni cemaatini hem cemaat içinden hem de dışarıdan gelebilecek farklı motivasyonlu saldırılara açık hale getirmiştir. Bu süreçte, Ermeni Patrikhanesi Tanzimat döneminde elde ettiği imparatorluğun önemli ortaklarından biri olma konumundan uzaklaşarak Abdülhamid rejimi tarafından şüpheyle yaklaşılan, güvenilmez bir yapılanma olarak algılanmıştır. (Antaramian, 2014, s. 187-191) Kısacası 1895-1897 olayları öncesinde 'Ermeni meselesi'nin bir iç güvenlik tehdidi olarak ele alınması bütün imparatorluk Ermenilerini töhmet altında bırakarak Ermenilerin hukuki korumaya ve adil muameleye erişimlerini kısıtlamıştır.

1895-1897 olaylarını konu edinen tarih yazımında ayaklanmaların ve sıra dışı şiddetin yaşandığı pek çok yerel bağlam, 'Ermeni meselesi'ne, siyasi iktidar mekanizmasının işleyişine ve cemaatler arası ilişkilere ışık tutacak biçimde ele alınmıştır. (Dinçer, 2013, s. 20-45; Eldem, 2015, s. 176-198; Verheij, 2012, s. 85-145; Verheij, 2018, s. 125-159; Kurt, 2018, s. 404-423; Sipahi, 2018, s. 63-95) Fakat kamusal düzenin büyük ölçüde korunabildiği Batı Anadolu coğrafyası 'Ermeni meselesi' ve 1895-1897 olayları açısından pek ilgi çekmemiştir. Oysa 'Ermeni meselesi'nin bir iç güvenlik sorununa dönüştüğü vasatta belirgin Ermeni nüfus barındıran Batı Anadolu'da da siyasi krizin ağırlığı hissedilmiştir. Batı Anadolu, merkezi hükümetin hedeflediği politikaları uygulama kapasitesinin nispeten yüksek olduğu ve Osmanlı doğusu dışında yer alması sebebiyle 'Ermeni meselesi'nde dış etkilerin daha az hissedildiği bir bölgedir. Dolayısıyla 1895-1897 olayları esnasında hükümet politikalarının nasıl geliştirildiği, taşra idaresi vasıtasıyla farklı cemaatlerle nasıl bir siyasi dil üzerinden etkileşime girildiği ve rejimin toplumsal yapıyı nasıl okuduğu merkezi hükümet açısından doğrudan doğruya tehdit algısının düşük olduğu bu coğrafyada görece olağan koşullar bağlamında gözlemlenebilmektedir. Bu bakımdan Batı Anadolu taşrası Doğu vilayetleri ve başkent ağırlıklı literatürü tamamlayıcı, karşılaştırmalı bir tarihsel perspektif sunma potansiyeline sahiptir.

Bu makalede Kuzeybatı Anadolu'da Ermeni nüfusun yoğunlaştığı Bursa'nın Pazarköy kazasında (bugünkü Orhangazi ilçesi) 1895-1897 krizi esnasında kamu politikalarının toplumsal yapıyla etkileşim halinde geliştirilme süreçlerine odaklanılacaktır. Merkezi hükümetin kriz

yönetim performansı Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat döneminde dönüşen örgütlenme yapısına içkin toplumsal ve kurumsal iktidar ilişkileri bağlamında değerlendirilecektir. Makalede öncelikle Kuzeybatı Anadolu Ermenilerinin ve Müslümanlarının Tanzimat deneyimleri irdelenerek 1895 yılında Abdülhamid rejimi ile 'Ermeni meselesi' bağlamında etkileşime giren toplumsal yapı tarif edilecektir. Ardından 1895 yılında Pazarköy'de yaşanan olaylar ve bu olaylara merkezi hükümetin müdahil olma şekli analiz edilecektir. Kuzeybatı Anadolu örneği, Sünni Müslümanların Tanzimat döneminde kurumsallaşmaya devam eden politik sistemdeki baskınlığının merkezi hükümette yol açtığı tedirginlik ve tehdit algısının 'Ermeni meselesi'nde izlenen baskıcı politikaların önemli bir bileşeni olduğunu göstererek Osmanlı doğusuna odaklanan tarih yazımına katkıda bulunmaktadır.²

Kuzeybatı Anadolu'nun Tanzimat Mirası

20. yüzyılın başında İzmit-Bahçeçik, Adapazarı, Yalova ve İzmit Gölü etrafında 80.000 kişi civarında bir Ermeni nüfus yaşamaktaydı. (Y. PRK. AZN. 25-4, 1325 H./1907 M.) Bu bölgedeki Ermeni nüfus yoğunlaşması iki büyük göç dalgası sonucu oluşmuştur. Birinci göç dalgasını 17. Yüzyılın başında Osmanlı doğusundaki yurtlarından Celali ayaklanmalarının yarattığı terör ortamından dolayı kaçarak Kuzeybatı Anadolu'ya yerleşen Ermeniler oluşturmaktadır. (Polatel, 2014, s. 31; Kévorkian ve Paboudjian, 2013, s. 128, 151) İkinci göç dalgası ise 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Doğu Anadolu'da yarattığı tahribatın ardından gerçekleşmiştir. 1830 ile 1840 yılları arasında Pazarköy'ün nüfusunun Anadolu'nun doğusundan alınan göçler sebebiyle iki katından fazla arttığı tahmin edilmektedir. (Yaşayanlar, 2016, s. 232) 20. Yüzyılın başında Kuzeybatı Anadolu'daki Ermeni nüfus yoğunlaşması içerisinde Pazarköy, 33.400 kişilik nüfusunun %60'tan fazlası Ermeni olması hasebiyle (Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, 1324 H., s. 606-607; Kévorkian ve Paboudjian, 2013, s. 151) Ermenilerin mutlak çoğunluğu oluşturduğu tek kaza olarak öne çıkmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Kuzeybatı Anadolu Ermenileri Osmanlı doğusunda yaşayan pek çok soydaşlarına kıyasla oldukça müreffeh bir topluluktu. Bölge Ermenilerinin refahı İzmit-Bursa bölgesinin ticarileşmiş ekonomisi ile bölgenin başkentle olan sıkı ekonomik bağlarına dayanıyordu. Nakit getirisi yüksek ipek böcekçiliği ve zeytincilik gibi emek yoğun ekonomik faaliyetler Marmara havzasının güneyinde yaşayan nüfusun geçimini destekliyordu. (The Missionary Herald, 1867, s. 391-392) Bu bölgede bulunan bazı sanayi kuruluşları ve madenler de kırsal Ermeni toplumuna istihdam olanakları sağlıyordu. (The Missionary Herald, 1866, s. 264) Ekonomik imkanların Doğu vilayetlerine göre daha çeşitli olmasının yanı sıra bölge Ermenilerinin Ermenice konuşan topluluklar olmaları (Greene and Parsons, 1862, s. 2) onların İstanbul'daki Ermeni elitlerin öncülüğünde, özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan dilde sadeleşme ve standardizasyon gibi kültürel gelişimi destekleyen süreçlerden (Kılıçdağı, 2015, s. 49) faydalanabildikleri anlamına geliyordu. Dahası Amerikalı Protestan mis-

yonerlerin açtıkları modern okulların mezhepler arası rekabeti tetiklemesi sonucunda özellikle 19. Yüzyılın son çeyreğinde bölgedeki Ermeni toplumuna hizmet eden pek çok kaliteli eğitim kurumu ortaya çıkmıştı. (Report of Broussa Station, 1895, s. 9-10) Sonuç olarak Kuzeybatı Anadolu Ermenileri İstanbul Ermeniliği ile kültürel ve ekonomik bağları olan, canlı ve dinamik bir taşra toplumdur.

Batı Anadolu Ermenilerinin modern dönem Osmanlı siyasi evrenine eklemlenme biçimleri Sünni Müslümanların bu evrenin baskın unsurları olarak öne çıkmalarıyla aynı tarihsel süreçlerin parçasıdır. Erken modern dönemde gerçekleşen mezhepleşme (*confessionalization*), yani dini aidiyetlerin keskinleşerek devlet oluşumunun dayanağı kılınması süreçlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda göze çarpan dışavurumu Sünnileşmedir. Ortodoks Sünni Müslümanlığın Osmanlı versiyonunun devletin politik çıkarlarıyla örtüşür bir öğreti olarak şekillenmesi Sünni Müslümanları politik sistemin odak noktasına yerleştirmiştir.³ Mezhepleşme sürecinde Ermeni Patrikhanesi sınırları daha belirgin çizilmiş ve yönetsel açıdan daha okunaklı hale getirilmiş bir kurumsal karaktere bürünerek imparatorluk idaresinin ortakları arasında yerini almıştır. (Antaramian, 2022, s. 321) Ermeni cemaatinin Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla Osmanlı devleti ile kurduğu dini farklılıkların korunmasını esas alan emperyal ortaklık ilişkisi, Tanzimat döneminde cemaat içi çeşitli reformların uygulanmasıyla devam ettirilmiştir.⁴ Dolayısıyla Ermeni Patrikhanesi'nin bir Osmanlı kurumu olarak Tanzimat modernleşmesi esnasında Kuzeybatı Anadolu'da gözlemlenebilen etkinliği, bölgenin Ermeni toplumunun İstanbul'daki Patrikhane vasıtasıyla merkezi yönetim ile daha doğrudan bir ilişki kurarak devlet merkezleşmesi süreçlerine katılımına işaret etmektedir.

Ermeni Patrikhanesinin Tanzimat döneminde Kuzeybatı Anadolu taşrasındaki etkinliğinin gözlemlenebileceği mevzuların başında Protestan misyonerlerin bu bölgede yürütmeye başladıkları faaliyetlerin yol açtığı meydan okumalar gelmektedir. 1840'lı yılların ortalarından itibaren Amerikalı misyonerlerin İzmit ve Adapazarı civarının Ermeni cemaatinden insanları Protestanlaştırmak için çalışmaya başlaması, bölge Ermenileri arasında uzun yıllar devam edecek ayrışmalara yol açmıştır. Bu bağlamda İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi, İzmit-Bursa bölgesindeki yerel örgütlenmesi aracılığıyla Protestanlık tehdidine karşı kıyasıya bir mücadele vermiştir. Ermeni Apostolik cemaatine mensup pek çok Ermeni, Patrikhane'nin başını çektiği bu Protestanlık karşıtı mücadeleye destek vermiştir. Bu süreçte Protestan Ermenilerin eski cemaatleri tarafından mallarına mülklerine el konmuş, evlilikleri engellenmeye çalışılmış, toplanma yerlerine saldırılarak camları kırılmıştır. Kimi Protestanlar el ve ayaklarından ağaç tomruklarına zincirlenerek işkencelere uğramış, taşlanmış, saldırıya uğramış, köylerinden sürülmüş ve toplum dışına itilmeye çalışılmışlardır. (HR. SYS. 2821-11, 1853 M.; HR. MKT. 114-13, 1271 H./1855 M.; HR. MKT. 128-70, 1272 H./1855 M.; HR. MKT. 220-27, 1274 H./1857 M.) Bölgenin eski Ermeni cemaati, misyonerlerin başını çektiği Ermenileri Protestanlaştırma hareketini cemaat içi toplumsal düzeni ve hiyerarşileri alt üst eden, özellikle gençleri Protestanlaştırmayı hedeflemesi sebebiyle Ermeni Apostolik cemaatinin geleceğini tehdit eden

bir “fesad” hareketi olarak algılamıştır. (HR. MKT. 900-68, 1292 H./1875 M.) Bu yüzden Patrikhane, bölgeye parlak din adamları göndermiş, kadınlar için toplantılar organize etmiş ve papazların kırsaldaki cemaatlerini düzenli olarak ziyaret etmelerini sağlamıştır. Patrikhane ayrıca bölge Ermenilerinin nabzına göre şerbet vermeye çalışarak kâh evanjelizme yakın, kâh evanjelizme uzak din görevlilerini bölgeye atamıştır. (The Missionary Herald, 1866, s. 264; The Missionary Herald, 1858, s. 244) Protestanlığa yakın duran kimi Ermeniler, misyonerlere açıkça düzgün ibadethaneleri, birinci sınıf vaizleri ve kendilerini zulümden koruyacak mekanizmalar olursa ancak resmen Protestanlığa geçeceklerini beyan etmişlerdir. (The Missionary Herald, 1866, s. 264-265) Bölgedeki Amerikan misyonu, 1871 yılında, yani misyonerler bu bölgede aktif olarak çalışmaya başladıktan yaklaşık çeyrek asır sonra, bölgedeki Ermeni nüfusun sadece ellide birinin Protestan olduğunu kaydetmiştir. (Nicomedia Station 14th Annual Report, 1870-7, s. 10) Şüphesiz Ermeni Patrikhanesi’nin Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı politik sistemi içerisindeki kurumsal ağırlığı, Protestan misyonerlerin bu bölgedeki görece başarısızlığının başlıca sebepleri arasındadır.

Tanzimat döneminde Kuzeypatı Anadolu’nun Ermeni toplumu imparatorluk nizamına kültürel, kurumsal ve siyasi uyumuyla öne çıkmaktadır. Nitekim tarih yazımında imparatorluğun ana karasındaki Gayrimüslim toplulukların Tanzimat’ın eşitlikçi ve hukukiliği vurgulayan siyasi dilini benimseyerek imparatorlukta kurumsal dönüşümlerin aktörleri haline geldikleri vurgulanmaktadır. (Ueno, 2013, s. 98; Petrov, 2004, s. 730-59) Buna mukabil ‘Ermeni meselesi’ literatüründe Ermeni cemaatinin Tanzimat reformlarına başarılı entegrasyonunun karşısına imparatorluk Müslümanlarının modernleşmeye tepkiselliği ve sosyo-kültürel ve iktisadi durağanlığı koyulmaktadır. (Kurt, 2018, s. 407-408; Astourian, 2015, s. 97; Verheij, 2018, s. 131; Verheij, 2012, s. 91; Sharkey, 2018, s. 763; Sipahi, 2018, s. 66; Hartmann, 2013, s. 175) Sanki devlet merkezleşmesi ve modernleşme sadece imparatorluk Gayrimüslimlerini etkilemiş; Müslümanlarda reformlara karşı öfke ve direnç uyandırmak dışında bir sonuç doğurmamıştır. Oysa Tanzimat dönemi, Osmanlı Müslümanlarının da derinden dönüştüğü bir tarihsel süreç olmuştur. Dahası, Müslüman aktörlerin erken modern dönemden itibaren siyasi arenada öncelenmesinin devlet merkezleşmesiyle eş güdümlü olarak kurumsallaşması (Terzioğlu, 2013, s. 324) Gayrimüslim Osmanlıların da Tanzimat deneyimlerini şekillendirmiştir. Bir başka deyişle, Tanzimat döneminde imparatorluğun yönetsel dilinde gözlemlenen sekülerleşme emarelerine rağmen Sünni Müslümanların politik ağırlığı, reforme edilen taşra idaresi, şekil değiştiren askeri örgütlenme ve ilmiye yapılanması ile vakıflar ve şer’i ve nizami mahkemeler gibi kurumlar vasıtasıyla sürdürülmüştür. Müslüman aktörlerin siyasi ağırlığının taşradaki iktisadi arenaya yansması ise kırsal kaynakların paylaşımında ve toprak rejiminde Müslüman ahalinin öncelenmesi şeklinde tezahür etmiştir. Dolayısıyla ‘Ermeni meselesi’ni ve 1895-1897 olaylarını politik sistemin merkezinde yer alan Sünni Müslüman ahalinin Tanzimat deneyimlerini hesaba katarak irdelemek bu çok katmanlı tarihsel problemin anlaşılmasına farklı bir bakış açısı sunarak katkıda bulunacaktır.⁵

Kuzeybatı Anadolu Müslümanlarının Tanzimat deneyimlerinin Gayrimüslim komşularınınkinden ayrıştığı en bariz husus pratikte Müslümanlara münhasır kılınan askerlik yükümlülüğüdür. Kuzeybatı Anadolu coğrafyası Tanzimat devletinin en fazla asker celp ettiği bölgeler arasındadır. 1846 ile 1863 yılları arasında iki yıl dışında her sene bu bölgenin bağlı olduğu Hassa Ordusu'na asker celp edilmiştir. (Heinzelmann, 2009, s. 280) Bölge Müslümanlarının haddinden fazla askerlik yapması, demografik trendlerden sermaye birikimine; vergilerin taksiminden toprak mülkiyetine; iş gücünün sektörel dağılımından cemaatler-arası iş gücü akışının yönüne kadar pek çok alanda domino etkisi yaratarak cemaatler arası iktisadi ve sosyal farklılaşmayı tetiklemiştir. İzmit-Bursa bölgesinde Müslüman nüfus toplamda Ermeni nüfustan daha çok olsa bile Müslüman köyleri Ermeni köylerinden belirgin derecede daha az nüfusludur. Nitekim, 1907 yılı Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesinde yayınlanan nüfus yoğunluğu istatistiğine göre Ermeni nüfusun yoğunluğu teşkil ettiği Pazarköy kazası Hüdavendigâr Vilayeti'nin en yoğun nüfuslu kazalarındandır. Vilayet genelinde kilometre kareye 20,6 kişi düşerken, Pazarköy'de kilometrekareye 48,5 kişi düşmektedir. (Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, 1325 H, s. 68)⁶ Askerliğin Müslüman nüfusta yarattığı demografik gerilemenin yanı sıra iktisadi yükü de oldukça ağırdır. Bursa'daki İngiliz konsolosunun tahminine göre bir celp dönemi Bursa ve civarındaki her dört Müslüman köylü hanesinden birinin ekonomik yaşamını felç ediyordu. (Kasaba, 1993, s. 60) Kırım Savaşı ve 93 Harbi gibi hem askeri mobilizasyonun had safhaya çıktığı hem de savaş harcamalarından dolayı vergilerin artırıldığı dönemlerde ise Kuzeybatı Anadolu'ya binen yük, cemaatler arası ilişkileri bozabilecek kadar ağır olmaktadır. Müslüman nüfusun hızla azalan insan kaynaklarına mukabil artan vergi yükünü kaldırabilmesi mümkün olmadığından savaş dönemlerinde bölgedeki mülkler hızlı bir biçimde Müslümanların elinden askerlik yükünden doğrudan doğruya etkilenmeyen Gayrimüslimlere geçebilmektedir. (Akkuş, 2010, s. 91)⁷ Bu tür iktisadi ve sosyal buhran durumlarında yerel idarelerde baskın olan Müslümanların vergi yükünü Gayrimüslimlere transfer etmek istemesi cemaatler arası gerilimi tırmandırmaktadır.⁸

Her ne kadar askerlik meselesi Müslüman ahaliyi Gayrimüslim ahaliye göre daha fazla mağdur ediyordusa da Tanzimat döneminde geçmişten gelen ivmesini sürdüren Sünnileşme süreci Müslümanları imparatorlukta siyasi haklarda en önde giden topluluk kılıyordu. Bu durumun Kuzeybatı Anadolu'ya yansması Müslümanların kırsal kaynakların kontrolünde, toprak mülkiyetinde, yerel idarede, vakıfların yönetiminde, mahkemelerde ve eşkıyalık sektörü ile kolluk kuvvetlerinin insan kaynakları gibi alanlarda Gayrimüslimlere belirgin üstünlüklerinin olmasıdır. Örneğin, Ermeni köylerindeki kiliselere vakfedilmiş ev, bahçe gibi gayrimenkulleri içeren küçük çaplı vakıflarla ilgili Ermeni taraflar arasındaki anlaşmazlıklar dahi kaza naibi, müftüsü, müdürü ve 'vücûh-u memleket' gibi Müslüman ileri gelenlerin vasıtasıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılıyordu. (A. MKT. 235-43, 1265 H./1849 M.) Benzer bir biçimde Tanzimat dönemi yargı reformları sonucu oluşturulmuş naiblik kurumu pratikte hem nizami mahkemelerin hem de şer'i mahkemelerin ulema kariyerinden gelen insanların yönetimi altında

olmasını sağlıyordu. (Akiba, 2005, s. 52-56) Tüm bunların ötesinde, Tanzimat döneminde cemaatler arası hiyerarşik konumlanmanın pratikte muhafaza ediliyor oluşu eşitsiz güç ilişkilerinin Gayrimüslimlere sağlanmış otonom alanlara ve ayrıcalıklara da sirayet etmesine yol açıyordu. (Ueno, 2016, s. 408-441) Bu yüzden Ermeni Patrikhanesi özel hukuku ilgilendirmesi hasebiyle salahiyetinde olan hukuki yetkileri dahi ancak sınırlı bir şekilde kullanabiliyordu. (Suciyan, 2021, s. 29-47) Yani Gayrimüslimlerin Tanzimat döneminde siyasi haklarda kaydettikleri ilerlemeler Sünni Müslümanlığın tartışmasız bir biçimde baskın olduğu bir siyasi düzen bağlamında gerçekleşiyordu.

Kuzeybatı Anadolu'da Ermeni toplumunun Osmanlı İmparatorluğu'na kültürel, siyasi ve iktisadi uyumunun son derece yüksek olduğu göz önünde bulundurulursa Ermenilerin neden devlet merkezileşmesinin askeri örgütlenme ayağına eşit bir biçimde katılmadığı sorusu önem kazanır. Aslına bakılırsa eşit vatandaşlığın gereği olarak Gayrimüslimlerin de fiilen askerlik yapmasının gerektiği teoride Ermeni cemaati tarafından da kabul ediliyordu. (Ueno, 2013, s. 101-102; Antaramian, 2014, s. 160-161) Fakat Gayrimüslimlere de askerlik yükümlülüğü getirilmesi meselesi Tanzimat döneminde merkezi hükümet çevrelerinde defalarca hararetle tartışılmış olsa da pratikte uygulamaya geçirilememiştir. Gayrimüslimlerin askerlik yapmayışının önemli sebeplerinden biri Tanzimat devletinin onları askerlik yapmaya ikna edememesidir. (Gülsoy, 2010, s. 201-202)⁹ Tanzimatçı devlet adamlarının askerlik düğümünü ele alış biçimleri Gayrimüslimlerin neden ikna edilemediğine dair ipuçları vermektedir. Zira Gayrimüslimlerin de askerlik yapması gerektiğini savunan Tanzimatçı devlet adamlarının gündeminde Gayrimüslimlerin eşitliği meselesi pek yoktur. Reformcu devlet adamlarının en temel kaygısı askerlik dolayısıyla devamlı surette nüfus kaybeden, iktisadi ve sosyal gerileme yaşayan Müslüman nüfusun uzun vadede bu sürdürülemez yük yüzünden millet-i hâkime statüsünü kaybetmesi riskidir. Gayrimüslimler askere alınmalıdır ki Müslüman nüfus üzerindeki askerlik yükü hafiflesin; böylece Müslümanlar imparatorluk nizamı içerisindeki baskın konumlarını uzun vadede koruyabilsinler. (Heinzelmann, 2009, s. 223-224, 226; Gülsoy, 2010, s. 117) Kısacası Ermeniler açısından eşitlik için ödenmesi gereken bedel oldukça ağır olmasına karşın sonuçta eşitliği elde edebileceklerinin garantisi yoktu. Aksine eşitlik yolunda atılıyor gibi görünen adımlar dahi Sünni Müslümanların siyasi üstünlüğünü tahkim etmeye yönelik olabiliyordu.

Pazarköy'de 1895 Yılı Başı: “Tekessür-i Nüfus-ı İslâmiye Maksadı”

Pazarköy'ün Müslüman eşrafı 1895 yılı öncesinde birkaç defa kazada boş olduğunu iddia ettikleri bazı arazilere Müslüman muhacir yerleştirilmesi girişiminde bulunmuştur. Fakat her defasında Ermenilerin söz konusu arazilerin kendilerine ait meralar olduğunu kanıtlamaları üzerine hedeflerine ulaşamamışlardır. 1895 yılı başında ise belediye başkanı Rasim Efendi'nin başını çektiği Müslüman klik kazada bulunduğunu iddia ettikleri 250.000 dönüm kadar boş araziye Müslüman muhacir yerleştirilmesi için merkezi hükümetin onayını almayı başarmıştır. Kazanın Müslüman eşrafı Yıldız Sarayı'na yazdıkları arzualde önceki girişimlerinin başarısız

olması sonucunda kazadaki muhacir yerleşimine uygun boş arazilerin “*sabıka-i mükerrere ashabi*” Ermenilere teslim edildiğini ve bu sabıkalı Ermenilerin söz konusu arazileri izinsiz bir biçimde çiftliğe çevirdiklerini belirtmiştir. Dolayısıyla kazadaki ‘boş’ arazilere muhacir yerleştirilmesinin Müslüman nüfusun artırılması maksadına (*tekessür-i nüfus-ı İslâmiye maksadı*) hizmet edeceğini vurgulamışlardır. Yıldız Sarayı arzuhalde öne sürülen açıklamaları tatmin edici bulmuş olmalıdır ki daha önce Ermenilerin hukukunu gözeten hükümet, 21 Ocak 1895’te boş olduğu iddia edilen bu arazilere padişah iradesiyle hemen Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi emrini vermiştir. (İ. HUS. 33-82, 1312 H./1895 M.)

Aslına bakılırsa Pazarköy’ün içinde olduğu Kuzeybatı Anadolu’ya 1895 yılına kadar zaten pek çok muhacir grubu yerleştirilmiştir. Öyle ki 93 Harbi’nden birkaç sene sonra bu coğrafyada muhacir yerleşimine uygun, geniş, sahihsiz arazilerin kalmadığı biliniyordu. (İ. DH. 781- 63492, 1296 H./1879 M.) Buna rağmen 1890’lar boyunca Batı Anadolu’da toprağa talep çok yüksek seyretmiştir. Bir yandan kendilerine toprak verilen muhacir grupları daha verimli topraklara sahip olmak için mücadeleye devam etmişler; öte yandan yerli köylere perakende bir biçimde yerleştirilmiş olan kimi muhacirler hemşerileriyle birleşerek kendi muhacir köylerini kurmayı hedeflemişlerdir. Tüm bunlara ek olarak savaştan sonra Balkanları ya da Kafkasya’yı terk etmeyen Müslüman nüfusun bir kısmı tedricen vatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Devam eden aile birleşmeleriyle de muhacir nüfus artmaya devam etmiştir. Toprağa talebin yüksek seyretmesi yerelde muhacir iskanını resmen tanınmış idari kanallarla kontrol eden Müslüman eşrafın iktidarını pekiştirmiştir. (Arıkan, 2021, s. 118-121) Tüm bu süreçler, Abdülhamid rejiminin 250.000 dönüm gibi inanılması güç miktarda boş arazinin Pazarköy’de bulunamayacağını pekâlâ bildiğine ve Saray’a gelen talebin Müslüman eşrafın ‘Ermeni fesadı’ ortamının sunduğu fırsattan istifade etme girişimi olduğunu fark edebileceğine işaret etmektedir. Nitekim 250.000 dönüm boş arazinin aslında sadece 1.100 dönüm olduğu; bu 1.100 dönümün 308 dönümünün Ermeni köylülerin “*sırf mülk*” olarak sahip oldukları dut bahçeleri, bağlar ve tarlalar olduğu ortaya çıkmıştır. Kalan 800 dönüm miktarı arazi ise büyük Ermeni köylerinin geçim için ihtiyaç duydukları baltalık ormanlarıdır. (A. MKT. MHM. 655-38, 1319 H./1902 M.)

Pazarköy bağlamında dikkat çekici olan ‘Ermeni meselesi’nin Tanzimat döneminde Müslüman nüfusa getirilmiş olan askerlik yükümlülüğü ile ilintilenmesidir. ‘Ermeni meselesi’nin bir iç güvenlik sorunu olarak ele alınması rejimin gözünde Ermenilerin imparatorluğa aidiyet bağlarını zayıflatmıştır. Bu konjonktürde Müslüman olduğu için vatanlarını kaybeden, korunup gözetilmeye muhtaç nüfusun varlığı, Müslüman olduğu için askerlik yükümlülüğünü sırtlanarak demografik, sosyal ve ekonomik gerileme yaşayan yerli Müslüman nüfusun Osmanlı merkezileşmesinden memnuniyetsizliğiyle birleşmiştir. Pazarköy’ün Müslüman eşrafının ‘Ermeni meselesi’nin bir iç güvenlik sorununa evirildiği ortamda rejime yaptığı baskı sonuç vermiş ve hukukilik ilkesi bir kenara konarak Pazarköy’de ‘Müslüman nüfusun artırılması maksadı’ mazlum ve mağdur görülen muhacir ve yerli Müslüman kitleler için ‘adaleti’ sağlamanın yolu olarak öne çıkmıştır.

Müslüman eşrafın girişiminden kısa süre sonra pek çok muhacir grubu Pazarköy'de var olduğu iddia edilen boş arazilere yerleşmek üzere kazada toplanmaya başlamıştır. Bu durum salt Pazarköy Ermenilerini değil, kazanın Müslüman ahalisini de mağdur etmiştir. (DH. MKT. 379-11, 1312 H./1895 M.) Ağustos ayında Pazarköy'den 18 köy muhtarı Yıldız Sarayı'na arzuhal yazarak kazada toplanmış olan muhacirlerin silah zoruyla yerli ahalinin arazilerini işgal ettiğini bildirmiş ve Sultan'dan muhacir yerleşiminin önünü açan önceki iradesini iptal etmesini talep etmişlerdir. Fakat Sultan Abdülhamid önceki iradesini iptal etmeyerek tarafların hukukunun korunarak muhacirlerin "*hal misaferette*" bırakılmamasını emretmiştir. (İ. HUS. 40-41, 1313 H./1895 M.) Yani başta Ermeniler olmak üzere yerli ahaliye topraklarının bir kısmını kaybedecekleri bu yeni gerçekliği kabullenmeleri telkin edilmiştir. Geçimlerini tehdit eden bu dayatmayı kabul etmeyen yerli ahali takip eden yıllarda idari ve hukuki yolları kullanarak haklarını aramaya devam etmiş ve işgal edilmiş topraklarının bir kısmını muhacirlerden geri almayı başarmıştır. Fakat onların başarısı muhacirlerin trajedisi olmuştur. Çünkü birikimlerini kendilerine toprak verileceğini vadeden yerel idarecilere ve eşrafa kaptıran muhacirler evleri yıkılıp ortada kalınca acınası bir sefaletle dışarı çıkmışlardır. (A. MKT. MHM. 655-38, 1319 H./1902 M.) Son tahlilde hukukiliğin mutlakiyetçi rejim tarafından geçici olarak askıya alınması muhacirleri de mağdur etmiştir.

Pazarköy'de 1895 Yazı: Ermenilerin Kazanmış Oldukları Namus ve Haysiyetleri

1895 yılının Temmuz ayında Pazarköy'ün Sölöz Gayrimüslim adlı Ermeni köyünde Hacı Arakil ile köy dışından gelmiş yabancı bir Ermeni arasında kavga çıkması üzerine köyün bekçibaşısı Ahmed olaya müdahale etmek istemiştir. Yabancı Ermeni'nin bekçibaşıya hançer çekmesi üzerine bekçibaşı yabancının nereden geldiğini öğrenmek istemiştir. Üzerinden geçerli bir kimlik ya da mürur tezkeresi çıkmayan yabancının Yalvaç, Diyarbakır gibi birbirini tutmaz yerlerden geldiğini iddia etmesi Ahmed'i büsbütün şüphelendirmiş ve Ahmed, köy bekçilerinden Agop'un yardımıyla yabancıyı tutuklamıştır. Üç adam kaza merkezine gitmek için köyün dışına doğru yürümeye başladıklarında köy sınırında pek çok Ermeni köylü onlara yetişmiş ve yollarını keserek yabancıyı bekçilerin elinden almıştır. Bunun üzerine iki bekçi diğer köy bekçilerini yardıma çağırarak köylülerin elinden yabancıyı geri almış, adamı köyde bir binada hapsedmiş ve yaşananları kaza merkezine bildirerek köye acilen zaptiyeler gönderilmesini talep etmişlerdir. Fakat zaptiyeler Sölöz'e varmadan önce köylüler yabancının tutulduğu binayı basmış, binanın kapı ve pencerelerini kırarak içeri girmiş ve yabancı Ermeni'nin kaçmasını sağlamışlardır. Sölöz'deki gerginlikten haberdar olan kaymakam Hüseyin Nazmi zaptiyelerle birlikte kaza merkezinden köye gelmiş; olaya karışan köylüleri tutuklamış ama kendisinden şüphelenilen yabancı Ermeni'yi yakalayamadığı gibi kimliğini de ortaya çıkaramamıştır. Kaymakam, olayların gelişim şekline nazaran yabancının "*erbâb-ı fesaddan*" olduğuna ve köylüler tarafından saklanmakta olduğuna

hükmetmiştir. Sölöz’de meydana gelen çekişme Dahiliye Nezareti’ne aksettiğinde Dahiliye Nezareti şikâyet ve sızıltıya mahal verilmeden “*suret-i hâkimanede*” araştırma ve arama yapılmasını emretmiştir. (DH. MKT. 2070-15, 1313 H./1895 M.)

Öyle görünüyor ki *suret-i hâkimanede* muamele, idari jargonda merkezi hükümetin yerel idareye Ermeni köylülerin baskılanması için yeşil ışık yaktığı anlamına geliyordu. Sonuç olarak 4.000 kişilik nüfusuyla oldukça büyük ve müreffeh bir köy olan Sölöz kısa süre içerisinde Yıldız Sarayı’na pek çok şikâyet arzuhali göndermeye başlamıştır. Köylüler, “*ubudiyet ve sadakatten*” hiçbir surette ayrılmadıkları halde kaza kaymakamının “*asılsız bir nizaya Ermeni fesadı rengi vererek*” 12 köylüyü “*bi-lâ hüküm*” hapsedip ancak kendilerinden para koparıldıktan sonra salıverdiğini iddia etmişlerdir. Dahası kaymakam Hüseyin Nazmi, Yaşar ve Halil onbaşının emrine verdiği zaptiyeleri vergi tahsili bahanesiyle Sölöz’e göndermiştir. Bu zaptiyeler köylüleri kamçılıyarak onlara hakaretler yağdırmış; zorla evlere girerek evlerdeki ipek kozalarına ve çeşitli eşyalara el koymuşlardır. Halil’in köylülere “*Vergi vermezseniz Ermenistan’a gidin!*” şeklinde hakaret etmesi köylülerin çok ağırına gitmiştir. Sölözlüler köylerinden dışarıya adım atamaz hale getirildiklerinden işleri ve ticaretlerinin aksadığından şikâyet etmişlerdir. Ermeni köylüler, Sultan’dan kendilerine merhamet edilerek adaletle muamele edilmesini talep etmişlerdir. (İ. HUS. 40-36, 1313 H./1895 M.)

Kaymakam Hüseyin Nazmi’nin Ermeni karşıtlığı 1895 yılındaki diğer icraatlarıyla da kanıtlanmıştır. Dahası Hüseyin Nazmi’nin bir idareci olarak başarısızlığı ve kötü yönetimi dönemin Bursa valisi Münir Ahmed Paşa’yı kendisini yalnızca Pazarköy kaymakamlığından değil; tümünden mülki idare hizmetinden attırmak isteyecek kadar kızdırmıştır. (İ. DH. 1347-33, 1315 H./1897 M.) Tüm bunlara rağmen Sölöz bekçileriyle köylüler arasında geçen olayın ayrıntıları Hüseyin Nazmi’nin Sölöz’de bir Ermeni devrimcinin iş yapmaya çalışmakta olduğu şüphelerini desteklemektedir. Arakil ile yabancı Ermeni arasındaki kavga devrimci örgütlerin köylülerden köylülerin pek hoşlanmadığı bazı talepleri olduğuna işaret ediyor olabilir. Olayların daha dikkat çekici yönü, köylülerin ne pahasına olursa olsun yabancıyı bekçilerin elinden almak istemeleridir. Ermeni devrimci örgütlerin kendilerini desteklemeyen Ermeni eşrafa sukast düzenleme pratikleri (Altıntaş, 2017, s. 319-320) Sölözlüleri yabancı Ermeni’nin hükümetin eline geçmesini engellemeye sevk etmiş olabilir. Akabinde hükümetin Ermeni köylülere zalimane muamelesi Sölözlüleri taraflarını seçmeye zorlamıştır. Bu aşamada köylüler Abdülhamid rejiminin merhametine sığınan arzuhaller yazarak taraflarını seçmişlerdir. Arzuhallerle hükümete başvurmanın devrimci örgütlerin kınadığı bir siyasi aksiyon olması (Ketsemanian, 2018, s. 739-740), köylülerin rejimin tarafını seçtiğini hükümete açıkça göstermiş olmalıdır. Nitekim Yıldız Sarayı’ndan Sölözlülerle ilgili olarak “*icâb-ı hâle suret-i adilânede bakılması*” iradesi çıkmıştır. (İ. HUS. 40-36, 1313 H./1895 M.)

Sölöz’de yaşanan gerginlik şüphesiz Sultan II. Abdülhamid saltanatına özgü belirgin bir siyasi dil ve ‘Ermeni meselesi’nin 1890’lar sonrasında devrimci örgütlerin ortaya çıkışıyla aldığı güvenlikçi atmosferi yansıtmaktadır. Fakat Ermeni köylüler ile yerel idarenin karşı kar-

şıya gelmesi aynı zamanda Tanzimat döneminden devralınan sosyal ve siyasi dinamikleri açığa çıkarmaktadır. Hüseyin Nazmi'nin Sözlülülerden tahsil etmeye çalıştığı vergi, askeri modernizasyon sürecinde Gayrimüslimlerden alınan cizye yerine ikame edilmiş 'bedelât-ı askeriye' vergisidir. (Özbek, 2009, s. 64, 83) "*Vergi vermezseniz Ermenistan'a gidin!*" hakaretinin Ermeni köylülere özellikle dokunmasının sebebi, imparatorluk için askerlik yapmayan Ermenilerin onun yerine vermeleri gereken vergiyi de vermezlerse hiçbir surette imparatorluğa ait olamayacakları düşüncesinin Halil tarafından onlara zulmetmenin bahanesi olarak öne sürülmesidir. Öte yandan Sözlülülerin yaşadıkları baskıyı merkezi hükümete şikâyet ederken kullandıkları dil belirgin bir biçimde Tanzimat sürecinde kazandıkları hakları öne çıkarmaktadır. Köyün baş papazı Ağya, Yıldız Sarayı'na çektiği telgrafta jandarmaların köylülere kaççılığını ve evlere zorla girmeleri gibi zulümlere atfen "*...kazanmış olduğumuz namus ve haysiyetimizi paymâl etmekle artık ettikleri bu gibi haksız hakaretlere dayanamayıp tahammül edemediğimizden...*" (Y. MTV. 125-74, 1313 H/1895 M.) ifadesini kullanmaktadır.

Sözlöz'deki olayların Ermeni Patrikhanesi vasıtasıyla Dahiliye Nezareti'ne aktarımında da kanunilik ve eşit muamele ilkeleri Ermeni köylülerin siyasi argümanlarının temelini oluşturmaktadır. Buna göre Ermeni köylülerin hapsedilerek bir mahkeme hükmü olmaksızın uzun süre salıverilmemeleri adi suçlar üzerine olan kanun hükümlerine aykırıdır. Ermenileri hedef alan kanunsuz uygulamalar bir yana, eşit muamele ilkesinin devamlı surette ihlal edilmesi Ermeni köylülere mağdur etmektedir. Örneğin, Sözlöz Gayrimüslimlere komşuları olan Müslüman Dutluca köyü ahalisi tarafından taciz edilmekte olmalarına rağmen bu konuda yetkililere yaptıkları şikâyetler dikkate alınmamaktadır. Benzer bir biçimde Sözlülülerin tapuyla mutasarrıf oldukları Soğucak ve Kirazlı bölgelerindeki arazi ve tarlalarına yerleştirilen Müslüman muhacirler işgal ettikleri araziler için sahiplerine hiçbir ödeme yapmadıkları gibi söz konusu arazilerin emlak vergileri Ermenilerden tahsil edilmeye devam etmektedir. Ermeniler ne zaman bu haksızlığa itiraz edecek olsalar otoritelerden "*Muhacire ilişmeye gelmez!*" cevabı almaktadırlar. Tüm bunlara ek olarak tütün yetiştirmek için gerekli olan resmi izinler sadece Müslümanlara verilip Ermenilere "*katiyen*" verilmemektedir. (DH. MKT. 427-67, 1313 H./1895 M.) Ermeni köylülerin Abdülhamid rejimine başvurularında iyi yönetim, eşit muamele ve kanunilik gibi Tanzimat prensiplerini kullanmaları bu ilkelerin Sultan II. Abdülhamid saltanatında resmen tekzip edilmeyen geçerli normlar olduğunu göstermektedir. (Akarlı, 2006, s. 359, 361) 1895 yılının gergin atmosferinde Sözlülüler, mutlakiyetçi iktidarın politik söylemleriyle Tanzimat döneminin meşruiyetçi paradigmasını harmanlayan bir savunma stratejisi geliştirmişlerdir.

Pazarköy'de muhacirlerin toplanması ve Sözlöz'de yaşanan çekişmeler, 1895-1897 ayaklanmalarının fitilini ateşleyecek 30 Eylül 1895 Bab-ı Âli nümayişinin (Dinçer, 2013, s. 21-22) hemen öncesinde kazada siyasi atmosferin çok gergin olduğunu göstermektedir. 1895 yazında kazada toplanan Müslüman muhacirlerin yarattığı asayiş sorunlarından dolayı Sözlöz Ermenileri köyün delikanlılarına geceleri köyün etrafında nöbet tutturmaktadır. Temmuz ayının ortasında bir çarşamba gecesi nöbet tutan gençlerden İsteban bir martini tüfeğiyle vurularak

öldürülmüştür. İsteban'ın öldürülmesi, bekçilerle yaşadıkları olayın akabinde yerel idarenin baskısı altında olan Sölöz Ermenilerinin korkusunu artırmıştır. (DH. MKT. 427-67, 1313 H./1895 M.) Eylül ayının sonunda İstanbul'da yaşanan Ermeni karşıtı şiddet ise yalnızca Sölözlüleri değil bütün Pazarköy Ermenilerini dehşete düşürmüştür.

Pazarköy'de 1895 Sonbaharı: “Tatmin-i Kulüb-i Ahali için” Daha Fazla Asker

30 Eylül'deki kanlı Bab-ı Âli nümayişi üzerinden bir hafta geçmeden, 5 Ekim 1895'te Pazarköy kaymakamı Hüseyin Nazmi ile kaza naibi vilayet merkezine acil bir telgraf çekmiştir. Telgrafa göre İstanbul'daki olayların akabinde Yeniköy Ermenileri silahlanmış ve son birkaç gündür kurşun ve silah imaliyle uğraşmaktadırlar. Yeniköylüler kaza merkezine gelmez olmuş ve geceleri 300 kadar köylü delikanlıya köyün etrafında nöbet tutturmaya başlamışlardır. Dahası Ermeni köylüler köyde yaşamakta olan 20 hane kadar Müslümanın bağlarını tahrip etmiş ve zeytinliklerindeki zeytin ağaçlarını kesmişlerdir. Hüseyin Nazmi ve naibin iddiasına göre Yeniköy'de durum öylesine gergindir ki Müslüman nahiye müdürü evinden çıkmaya korktuğundan henüz kaza merkezine bir bilgilendirme yapamamış; Yeniköy'deki durum, köyde yaşayan az sayıdaki Müslüman köylülerden haber alınabilmiştir. Yeniköy'e komşu büyük Ermeni köyleri olan Ortaköy ve Çengiler'de de benzer bir durum hüküm sürmektedir. Ermeniler kilise odalarında toplanıp gizlice kendi aralarında konuşmakta ve planlar yapmaktadırlar. Kaymakam ve naibe göre kaza Ermenilerinin niyeti fesatlık çıkarmaktır: Öyle olmasa Ermeniler, köyelerine vergi tahsili için gönderilen zaptiyelere hakaret edip süvari tahsil memurlarının atlarına binerek onları alaya almazlardı. Gergin politik ortam kazada azınlık durumunda olan Müslümanları korkutmuş; Müslümanlar can ve namus güvenliklerinin sağlanması için “*fevç fevç*” yerel idareye başvurmaya başlamışlardır. Kaymakam ve naib nüfusu 20.000 dolayında olan kaza Ermenilerinin kaza merkezindeki 14 zaptiye ile kontrol altına alınamayacağını öne sürerek kamu düzeninin korunabilmesi için acilen Pazarköy'e “*hiç değilse iki bölük asker*” gönderilmesini talep etmişlerdir. (DH. ŞFR. 181-33, 1311 R./1895 M.)

Pazarköy kaymakamı ve naibinin telgrafı her ne kadar kaza Ermenilerini itham eder bir tonda yazılmış olsa da kazada olağanüstü bir hal olduğunu göstermektedir. Yeniköy'den alınan haberlerin kaynağı Yeniköy Müslümanları olduğuna göre aslında Bab-ı Âli nümayişinden sonra Ermeni köyelerine vergi tahsili için jandarmalar gönderilmemiştir. Dolayısıyla kaymakam ve naibin Pazarköy'e asker sevkini mümkün kılmak için vergi tahsili esnasında yaşanan eski gerginlikleri zikrettikleri anlaşılmaktadır. Kazada azınlık durumunda olan Müslümanların ürkümüş olmaları mümkün olmakla birlikte başkentte yaşanan olaylardan sonra asıl korkuya kapılan tarafın Ermeniler olduğu geceleri köyelerinin etrafında nöbet tutmalarından çıkarılabilir. İstanbul'da yaşanan olayların dehşeti Pazarköy Ermenilerini devletin can ve mal güvenliklerini garanti edeceği noktasında şüpheye düşürmüştü; bu yüzden de kalabalık Ermeni köyleri dışarı ile bağlantılarını kopararak içine kapanmıştır. Bab-ı Âli nümayişinin tetiklediği

şiddet, Pazarköy'ün Müslüman yerel idarecilerini de neye evirileceğini bilemedikleri tekinsiz bir atmosferle baş başa bırakmıştır. Birkaç ay önce Sölöz'de yaşanan olayların aksine Hüseyin Nazmi yanına jandarmaları alarak Ermeni köylerine gitmeye cesaret edememiştir.

Telgrafı alan Bursa valisi Münir Paşa hemen durumu İstanbul'a bildirmiştir. 6 Ekim'de Pazarköy'e asker sevki iradesi çıkmıştır. Bab-ı Âli, Münir Paşa'nın isteği üzerine Pazarköy'e iki bölük asker gönderilmesini sağlamaya çalışırken Yıldız Sarayı iki bölümü yetersiz bulmuş ve bir tabur askerin dakika kaybedilmeksizin Pazarköy'e gönderilmesini, ayrıca her ihtimale karşı bir tabur askerin daha silah altına alınmaya hazır şekilde yoklamasının yapılmasını emretmiştir. (İ. DH. 1327-41, 1313 H./1895 M.) Münir Paşa bir yandan askeri mobilizasyon sürecini başlatmış; bir yandan da Bursa'daki bir tabur ağasının emrine 10 süvari vererek tabur ağasını hemen Pazarköy'e göndermiştir. Vali, tabur ağasına vilayet merkezinden emir almaksızın kesinlikle bir işe girişmemesini tembihlemiştir. Dolayısıyla tabur ağasının misyonu Pazarköy'deki durumu tetkik etmektir. Nitekim tabur ağasının Pazarköy'e varışından sonra Münir Paşa bölgeden daha sağlıklı bilgi alabilmeye başlamıştır. (İ. DH. 1327-41, 1313 H./1895 M.; A. MKT. MHM. 655-1, 1313 H./1895 M.)

Tabur ağasının emrindeki süvarilerle Pazarköy'e varışı kaza Müslümanlarını sakinleştirmişti. Kaza merkezindeki kolluk kuvvetlerinin vilayet merkezinden gönderilen 10 kadar zaptiye ile tahkim edilmesinden sonra Yeniköy, Ortaköy ve Çengiler muhtarları ve eşrafı kaza merkezine çağırılmıştır. Ermeni muhtarlara ve eşrafa gerçekten silahlanıp silahlanmadıkları ve ne yapmaya çalıştıkları sorulmuştur. Ermeni eşraf silahlandıklarını inkâr etmemiş bilakis tasdik etmiştir. Fakat silahlanmalarını İstanbul'da yaşanan olaylardan sonra Müslüman köy ahhalilerinin Yalova sırtlarından Ermeni köylerine saldırmaları ihtimaline karşın korkuya kapılmalarıyla açıklamışlardır. Dolayısıyla silahlanma sebepleri nefsi müdafaadır. Münir Paşa'nın görevlendirdiği tabur ağasının huzurunda gerçekleşen sorgulamada Ermenilerin öne sürdükleri silahlanma sebebi makul bulunmuş ve Ermeni muhtarların ve eşrafın köylerine dönmelerine izin verilmiştir. (DH. ŞFR. 181-59, 1311 R./1895 M.) Ermenilerin böylece köylerine salıverilmeleri, başkente yakın bir coğrafya olan Kuzeybatı Anadolu'da İstanbul'da yaşanan olayların gerçekte olduğu gibi, yani masum pek çok Ermeni'nin katledildiği sıra dışı bir şiddet dalgası olarak algılandığına işaret etmektedir.

Münir Paşa Pazarköy Ermenilerinin isyan etmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığından emin olduktan sonra vilayetteki askeri mobilizasyonu sınırlandırmak istemiştir. Fakat valiyi endişelendiren meselelerin başında Ermeni köylerinde pek çok silah ve cephanenin var olduğunu iddia eden raporlar geliyordu. Valiye göre bu raporların çoğu Müslüman nüfusun duyduğu korkudan kaynaklandığından oldukça mübalağalı gözüküyordu. Bu iddiaları dile getiren muhbirler silahların miktarı ve cephanelerin tam olarak nerede bulunduğu gibi konularda bir şey söyleyemiyordu. Valiye göre kesin bilgiler olmaksızın "zanniyata" dayanarak ev ev arama yapmanın hiçbir faydası olmayacaktır. Dahası Ermeni köylerinde yapılacak ev aramalarında ele geçirilmesi muhtemel basit ev tüfekleri, revolverler ve bıçaklar gibi kırsal

nüfusun tümünün ihtiyaç duyarak sahip olduğu silahları toplamak ve bu uygulamayı sadece Ermenilere yapmak açıkça ayrımcılık olacaktır. Bunun yerine Münir Paşa Ermeni eşraftan ve köylerin ihtiyar heyeti üyelerinden kefalet-i müteselsile alınmasını önermiştir. Ermenilerin bu şekilde kamu düzenini ve güvenliğini bozacak hiçbir eyleme girişmeyecekleri sözünü vermeleri Müslüman ahaliyi teskin edecektir. (A. MKT. MHM. 655-1, 1313 H./1895 M.)

Münir Paşa önerisini Pazarköy kaymakamı ve bölgede görevli binbaşı ile müzakere ettiğinde her ikisi de Ermenilerden kefalet alınmasını desteklemişlerdir. Fakat binbaşı ve kaymakam, Ermeni köylerine yeterli miktarda nizami askeri birliklerle gidilerek kefalet alınması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Münir Paşa'ya göre ise “*böyle hal sükûnette bulunan Ermeni köylerine asker ile gidilmek sureti*” iyi bir şey değildir. Daha iyisi Bursa'dan gönderilmiş tabur ağasını emrindeki 10 süvari ile Ermeni köylerine göndererek köylerin Müslüman ve Ermeni ahaliğine nasihat etmesini ve Ermenilerden kefalet almasını sağlamaktır. Müslümanların tahrip edilmiş mülklerinden dolayı haklarının korunması ise mahkemeler yoluyla yapılacaktır. Tabur ağası Ermeni köylerine gittiğinde yüklü miktarda silah ve cephaneye ilgili herhangi bir duyum alırsa ya da bunların varlığından şüphelenirse hemen vilayet merkezi ile bağlantıya geçerek valilikten gelecek emirlere göre hareket edecektir. (A. MKT. MHM. 655-1, 1313 H./1895 M.) Kaymakam ve binbaşının aksine Münir Paşa Ermeni köylüler ile devlet arasındaki meşruyet bağlarını korumak için doğrudan doğruya Ermeni köyleri üzerine asker sevkini desteklememiştir.

10 Ekim'de Bursa'da toplanmış olan Çekirge taburu Pazarköy'e hareket etmeye hazırdır. (DH. ŞFR. 181-90, 1311 R./1895 M.) Çekirge taburunun asker havuzunu Bursa'nın Müslüman köyleri oluşturmaya rağmen taburun kumandası İzmit kumandanlığındadır. Askeri ve mülki idare arasındaki bu uyumsuzluğun sebebi İzmit ve Bursa arasındaki Ermeni nüfus yoğunlaşmasıdır. Ermeni nüfus pratikte askerlik yükümlülüğünden muaf olduğu için İzmit bölgesinin Müslüman nüfusu tek başına İzmit kumandanlığının asker ihtiyacını karşılayamamaktadır. Bu yüzden Bursa'nın Müslüman köylerinin bir kısmı İzmit kumandanlığının asker alma havuzuna eklenmiştir. (ŞD. 1540-29, 1299 H./1882 M.) Dolayısıyla Çekirge taburunun nasıl hareket edeceği merkezi hükümet tarafından Bursa valisine bildirilecek, Bursa valisi ise gelen emirleri İzmit kumandanı Saadeddin Paşa'ya iletacaktır. Fakat Münir Paşa'nın Çekirge taburunun misyonu hakkında Bab-ı Âli'ye yaptığı başvurulara cevap gelmemiştir. Münir Paşa inisiyatif kullanarak taburun iki bölümünü Pazarköy'e; diğer iki bölümünü de Karamürsel'e göndermeye karar vermiştir. Sonuç olarak Çekirge taburu Bursa'dan uğurlanırken Ermeni köylerinin tam olarak nasıl silahsızlandırılacağı meselesi muallaktadır. (DH. ŞFR. 181-90,1311 R./1895 M.) Fakat Münir Paşa'nın taburun Pazarköy Ermenileri ile silah meselesi üzerinden karşı karşıya gelmesini kısmen de olsa engelleyebildiği anlaşılmaktadır. Çünkü İzmit kumandanı Saadeddin Paşa Çekirge taburunun görevini zikrederken silah toplanmasından bahsetmemekte; taburun misyonunu *Ermeni köylerinin namertçe hareketlerine fırsat vermemek ve onlara satvet-i hükümeti göstererek asayişini temin etmek* şeklinde tarif etmektedir. (Y.

MTV. 129-142, 1313 H./1895 M.) Yani Çekirge taburu gerçekten askeri angajmana girecek bir güç olmaktan ziyade Ermenilerin gözünü korkutarak onları sindirecek bir gövde gösterisi aracı olarak kullanılacaktır.

Asker sevki iradesinin üzerinden bir hafta geçmeden Çekirge taburu mobilize olup sahaya inmiştir. Taburun Pazarköy'e varışı kaza Ermenileri ile Müslümanları arasında gerginliğe sebep olmuştur. Pazarköylü Müslümanlar Çekirge taburunun misyonunun Ermenilerin silahlarını toplamak olduğunu düşünmektedirler. 12 Ekim tarihli Pazarköy merkezinden çekilen telgraf Gürle-i Müslim ve Gürle-i Gayrimüslim adlı iki köy arasındaki gerilimi rapor etmektedir. Telgrafa göre Gürle-i Gayrimüslim Ermenileri Gürle-i Müslim köylülerine silahlarla saldırarak onları bağ ve bahçelerinden köylerine dönmeye zorlamışlardır. Fakat hemen akabinde daha ayrıntılı anlatılan bir başka gerginlik, Ermenilere atfedilen saldırganlığın Müslümanların Ermeni köylülere verdikleri zararın mazereti olarak öne sürüldüğünü düşündürmektedir. Buna göre Gürle-i Gayrimüslim köyünden bir Ermeni erkek yanındaki birkaç kadınla susam tarlasında çalışırken Gürle-i Müslimli iki Müslüman erkek Ermeni'nin revolverine el koymaya çalışmıştır. Aralarında çıkan kavgada Müslümanların "*ufak tabancalarından*" çıkan kurşunlar Ermeni erkeği dört yerinden, tarlada onunla çalışan kadınlardan birini ise kalçasından yaralamıştır. (DH. ŞFR. 181-98, 1311 R./1895 M.) Çekirge taburunun Pazarköy'de sahada bulunmasının Gürle-i Müslim ile Gürle-i Gayrimüslim köyleri örneğinde olduğu gibi cemaatler arası ilişkileri bozabileceğini hesaba katan Bursa valisi taburu en kısa zamanda Bursa'ya çekmenin yollarını aramış ve taburun Pazarköy'e varışından iki hafta sonra Pazarköy'de işinin bittiğini öne sürmüştür. (A. MKT. MHM. 655-13, 1313 H./1895 M.)

1895'in gergin siyasi atmosferinde Münir Paşa'nın askeri mobilizasyonun azaltılmasına dair pozisyonunu merkezi hükümete bildirmeden önce oldukça şahin Ermeni karşıtı duruşu olan taşradaki bazı askeri yetkilileri¹⁰ ikna etmesi gerekmiştir. Bursa'da Münir Paşa'nın başkanlığında askeri ve mülki idarecilerin yaptıkları değerlendirmelerde vilayet içerisinde açıktan açığa bir Ermeni isyanı beklenmemekle birlikte Ermeni devrimci örgütlerin çeşitli yerlerde bazı eylemlere girişebileceği düşünülmüştür. Devrimci örgütlerin hükümete nasıl zarar veremeye çalışabileceği üzerine yapılan mülahazalarda kaza merkezlerindeki askeri depoların zayıf noktalar olduğu; buraların az sayıda organize olmuş militan tarafından basılabileceği öne sürülmüştür. Bu yüzden vilayet idaresi kaza merkezlerindeki depoları koruyan asker sayısının 10'dan 30'a yükseltilmesine karar vermiştir. Kaza merkezlerindeki asker sayısının artırılması hem askeri depoların güvenliğini tahkim edecektir; hem de kamu düzeninin korunmasına katkıda bulunacaktır. Bursa'daki idareciler alınacak bütün önlemlere rağmen Ermeni devrimci örgütlerin yapabilecekleri provokatif eylemlerin tümünden önlenmesinin mümkün olmayacağını kabul etmişlerdir. Herhangi bir provokatif eylemin cemaatler arası şiddet olaylarını tetiklemesi durumunda ise vilayet idaresinin Ermeni cemaatinden ya da Ermeni devrimci örgütlerden kaynaklanacak tehditlerden yana pek bir korkusu yoktur. Taşradaki idarecilerin en korktukları ihtimal Müslüman ahalinin kontrolden çıkarak Ermenilere ölçüsüzce zarar vermesidir. (A.

MKT. MHM. 655-13, 1313 H./1895 M.) Devletin hemen hemen bütün kolluk güçlerinin insan kaynağı Müslümanlar olduğu için bir defa Müslüman ahali rejime karşı gelirse onları sınırlandırmanın imkânı yoktur. Benzer bir biçimde Müslümanların Ermenilere karşı saldırganlığı Batılı devletlerin dışarıdan müdahalesini tetikleyerek de Sultan Abdülhamid rejiminin sonunu getirebilirdi. Fakat bir askeri yetkilinin dile getirdiği düşüncelere bakılırsa bir Müslüman isyanını içeren rejimin kâbusu olabilecek bu senaryoya da pek ihtimal verilmemektedir. Çünkü bu yetkiliye göre Bursa'nın "*ahâli-i İslâmiyesi itaatli ve kolay zapt olunan namuskârandan*" oluşmaktadır. Sonuç olarak Bursa taşra idaresi alınacak tedbirleri sıralayarak merkezi hükümetten Çekirge taburunun Bursa'ya geri çağırılması için izin istemiştir. (A. MKT. MHM. 655-13, 1313 H./1895 M.)

Bursa valisi, İzmit-Bursa bölgesinin sosyo-politik dinamiklerini göz önünde bulunduran rasyonel bir durum değerlendirmesi sonucunda büyük ölçüde barışçıl pozisyonunu koruyacağını düşündüğü Ermeni toplumunun haksız yere askeri müdahalelerle taciz edilmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Müslüman ahalinin potansiyel hareketliliğine karşı bir tedbir olarak da Pazarköy'den çekilecek Çekirge taburunu tamamen demobilize etmeden önce bir süre Bursa şehrinde tutmayı merkezi hükümete önermiştir. Valinin gözü önünde bulunacak olan Çekirge taburunun bir müddet vilayet merkezinde tutulması "*teskin-i efkâr-ı umûmîye hâdim*" olacaktır. (A. MKT. MHM. 655-13, 1313 H./1895 M.) Münir Paşa'nın 1895 sonbaharındaki genel pozisyonuna bakıldığında Çekirge taburunu bir süre Bursa'da tutma teklifini Abdülhamid rejimini taburu Ermeni çoğunluğa mensup Pazarköy'den çekmeye ikna etmek ve tekinsizliğinden korkulan Müslüman ahaliyi teskin etmek için öne sürdüğü anlaşılıyor. Fakat Münir Paşa'nın bu manevrası tahmin edemeyeceği bir biçimde ters tepmiştir.

Serasker Rıza Paşa Bursa vilayet idaresinden gelen Çekirge taburunun Bursa'ya geri çağırılmasına yönelik talebi makul bulmakla birlikte son kararı vermeden önce bir de İzmit kumandanı Saadeddin Paşa'ya konuyu danışmak istemiştir. Saadeddin Paşa verdiği cevapta "*artık irâ-yı satvet-i askerîye lüzum olup olmayacağı*" kendisinin bilemeyeceğini, konunun Rıza Paşa'nın yetki alanında olduğunu belirtmiştir. (A. MKT. MHM. 655-13, 1313 H./1895 M.) Dolayısıyla Saadeddin Paşa, Rıza Paşa'ya Pazarköy'e asker sevkinin askeri bir ihtiyaç olmaktan ziyade bölge Ermenilerini sindirmeye yönelik bir harekât olduğunu hatırlatarak istenilen amaca ulaşıp ulaşılmadığının teknik bir mesele olmaktan ziyade bir hükümet politikası olduğunu vurgulamıştır. Hal böyleyken Rıza Paşa ya Saadeddin Paşa'nın işaret ettiği pozisyonu benimseyecekti; ya da Münir Paşa'nın askeri mobilizasyonu sınırlama önerisini yerine getirecekti. Mutlakiyetçi rejimde yapılacak 'doğru' seçim çoktan belliydi; çünkü Yıldız Sarayı daha en başından Bab-ı Âli'nin teklif ettiğinden daha fazla askeri mobilizasyondan yana tavırını ortaya koymuştu. Son tahlilde Bab-ı Âli Münir Paşa'nın teklifi yerine Saadeddin Paşa'nın duruşunu benimsemiştir: "*Bursa şehrinde şu sıralar şûriş vukuu melhuz değil ise de tatmin-i kulüb-i ahali için sevk-i sâni vech ile iki bölüğün silah altına alınması münasip*" bulunmuştur. (A. MKT. MHM. 655-13, 1313 H./1895 M.) 1895 yılının Ekim ayının sonuna doğru Pazar-

köy’de işinin bittiği iddia edilen Çekirge taburu Bursa’daki merkezine ancak 1896 Şubat’ının sonunda dönebilmiştir. (Bursa Gazetesi, 2 Mart 1896, s. 2) Bu arada Bursa Müslümanlarının kalplerini tatmin etmek için iki bölük asker daha mobilize edilmiştir.

1896 yazında Münir Paşa sağlık sorunlarından dolayı Bursa valiliğinden ayrılmıştır. İmparatorluğun Ermeni kriziyle çalkalandığı bir ortamda Bursa Ermenileri Münir Paşa’yı kendi selametlerinin garantisi olarak görmüşlerdir. ABCFM’e (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) bağlı Bursa misyonunun başındaki Theo Baldwin Münir Paşa yerine Ermeni karşıtlığı ile bilinen Zihni Paşa’nın Bursa valiliğine atanmasının Bursa Ermenilerini dehşete düşürerek pek çok soydaşlarının başına gelen felaketlerin kendi başlarına da geleceğini düşünmelerine yol açtığını belirtmiştir. (Brousa Report 1896-97) Fakat Münir Paşa’nın Bursa’dan uzaklaşması fazla uzun sürmemiş; Paşa, 1897 yılının başında tekrar Bursa valiliğine atanmıştır. (DH. SAİD. d. 3-136) Münir Paşa’nın yokluğunda Bursa vilayet idaresindeki Ermeni karşıtı memurlar onun bir daha geri dönmeyeceğini düşünerek ortalığı karıştırmaya başlamışlardır. Münir Paşa’nın beklenmeyen geri dönüşü bu kampa mensup görevlileri ortaya çıkarmış; Münir Paşa da bunları hızla idari görevlerden uzaklaştırarak Ermeni toplumuna rahat bir nefes aldirmıştır. (Brousa Report 1896-97)

Sonuç Yerine

Batı Anadolu’da ‘Ermeni meselesi’nin deneyimlenmesinde Doğu vilayetleri ile ortaklaşılın noktaların başında 1890 sonrası etkisi altına alan iç güvenlikçi ortam gelmektedir. 1895 yılı başında Pazarköy’de Müslüman eşrafın girişiyle pek çok muhacir grubunun toplanması Sultan II. Abdülhamid’in kişisel iktidarı ile ‘Ermeni fesadı’ söylemlerinin sunduğu fırsatların bileşiminde mümkün olmuştur. Sultan II. Abdülhamid rejiminin ‘Ermeni meselesi’nde hukukiliği bir kenara koyan tarafgir politikalarının ardında salt rejimin otoriter, mutlakiyetçi ya da İslamcı politikaları yatmıyordu; Ermeni meselesinin aynı zamanda Tanzimat döneminden devralınan siyasi, toplumsal ve sosyal sorunlarla iç içe geçmesi rejimi böylesi bir yönetim anlayışını benimsemeye sevk ediyordu. Devlet merkezileşmesinin vergilendirme ayağının Osmanlı doğusunda yol açtığı toplumsal ve siyasi alt-üst oluşa benzer bir biçimde merkezileşmenin askeri örgütlenme ayağında yaşanan eşitsizlikler Batı Anadolu’nun sosyal dokusunda fay hatları yaratmıştı. “*Tekessür-i nüfus-ı İslâmiye maksadı*” ve “*Vergi vermezseniz Ermenistan’a gidin!*” gibi ‘Ermeni meselesi’nde Müslüman aktörlerin aldığı pozisyonlar modernizasyon sürecinde Müslümanlara münhasır kılınan askerlik yükümlülüğü ile ilintilidir. ‘Ermeni fesadı’ atmosferinin Osmanlı Ermenileri’nin imparatorluğa aidiyetini sorgulamaya açtığı bir siyasi ortam hem yerli Müslüman ahalinin hem de Müslüman olduğu için yurtlarını kaybetmiş muhacirlerin devlet merkezileşmesi esnasındaki Sünnileşme süreçleriyle desteklenen siyasi ağırlıklarını kullanarak rejime baskı yapabilmelerinin önünü açmıştır. Bu yüzden resmi otoriteler tarafından “*muhacire ilişmeye gelmez!*” ya da “*teskin-i kulüb-i ahali için*” askeri mobilizasyon gibi özünde Müslümanları yatıştırmayı hedefleyen politikalar dillendirilmiştir.

Kuzeybatı Anadolu’da her ne kadar Anadolu’nun pek çok bölgesinde olduğu gibi büyük çaplı Ermeni karşıtı ayaklanmalar yaşanmamış olsa da bu bölgede de imparatorluğa kurumsal, iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel entegrasyonu son derece yüksek olan Ermeni toplumu kendi devleti tarafından düşmanlaştırılarak sindirilme politikalarına maruz kalmıştır. Kuzeybatı Anadolu’da dikkat çekici olan merkezi devletin yerel dinamikleri doğru okuma, risk analizi yapabilme ve sahada kolluk güçleriyle etkin müdahalede bulunabilme noktalarında yeterli kapasiteye sahip olmasına rağmen rasyonel politikalar uygulamak yerine bilinçli bir biçimde Ermenilere gözdağı verme politikası gütmesidir. Eldem’in de vurguladığı gibi ideolojiyi manipülasyonla *realpolitığe* çevirme siyaseti izleyen Abdülhamid rejimi bu bakımdan Tanzimat’ın hukukiliği, eşit muameleyi ve bürokratik uzlaşmayı en azından normatif düzeyde öne çıkaran siyasetinden dehşet verici bir biçimde daha modern bir yönetim anlayışı ortaya koymuştur. (Eldem, 2015, s. 197) Mutlakiyet rejiminin ‘Ermeni meselesi’ni ele alış biçimi Anadolu’nun doğusunda ve batısında farklı sonuçlar doğurmuş olsa da son tahlilde Sultan Abdülhamid yönetimi Türkiye Cumhuriyeti dahil kendisinden sonraki pek çok modern devlet yapılanmasına son derece güvenlikçi ve yeri geldiğinde siyasi iktidarın bekası için toplumsal gerçekliklere ve adalete sırt çevirebilen bir devlet örgütlenmesi mirası bırakmıştır.

- 1 Ermeni devrimci örgütlerin ortaya çıkışını açıklayan siyasi ve sosyal dinamikler için bkz., Ketsemanian, 2018, s. 737-739.
- 2 Benzer gözlemler 1895 yılı Diyarbakır örneği için yapılmıştır, bkz., Verheij, 2012, s. 136-138.
- 3 Osmanlı İmparatorluğu’nda Sünnileşme süreciyle ilgili bir değerlendirme için bkz., Terzioğlu, 2013.
- 4 Ermeni cemaati içinde gerçekleşen reformları imparatorluğun iç siyasetiyle ilintilendirerek açıklayan bir araştırma için bkz. Artinian, 1988.
- 5 ‘Ermeni meselesi’nin Batı Anadolu’daki deneyimlenişinin Tanzimat kökenlerine dair bu çalışmanın öncülü sayılabilecek bir araştırma için bkz. Arkan, 2024.
- 6 Bölgedeki Ermeni köylerin nüfus yoğunluğunun oldukça yüksek olması 1867 yılında İznik gölü civarındaki Ermeni köyleri gezen Amerikalı misyonerlerin de dikkatini çekmiştir. *The Missionary Herald*, 1867, s. 391-392.
- 7 Gülsoy, İzmir bölgesi için benzer gözlemler aktarmaktadır. Gülsoy, 2010, s. 200.
- 8 Pazarköy’den bu tür bir vergi anlaşmazlığı örneği için bkz., HR. MKT. 163-68, 1273 H./1856 M.
- 9 Askerlik mevzusunda Osmanlı vatandaşlığının eşitlik ve farklılıkların korunmasına dair paradoksları için bkz., Campos, 2011, s. 246-249.
- 10 Münir Paşa’nın danıştığı Bursa’daki askeri yetkililerden biri Ermeniler hakkındaki fikirlerini şöyle ifade etmiştir: “Fırka dairesinin her cihetinde Ermeni hazelesi mevcuttur. Bunlar, tahdiş-i ezhân ile bir fenalık çıkarmak için neşr-i erâcif eylemek maksatlığını mülk ittihaz eylemiştir.” (A. MKT. MHM. 655-13, 1313 H./1895 M.)

Kaynakça

- Adanır, F. (2015). “Ermeni meselesi”nin doğuşu. *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*. (Ed. F. Adanır ve O. Özel). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akarlı, E. D. (2006). The tangled ends of an empire: Ottoman encounters with the West and problems of Westernization—an overview. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 26(23), 353-366.

- Akiba, J. (2005). From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia judiciary in the Tanzimat Period. C. Imber and K. Kiyotaki (ed.). *Frontiers of Ottoman Studies* içinde. I. B. Tauris.
- Akkuş, T. (2010). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*. Libra.
- Altıntaş, T. (2017). "The placard affair and the Ankara trial: The Hnchak Party and the Hamidian regime in Central Anatolia, 1892–93. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 4(2), 309–337.
- Antaramian, R. (2014). *In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power (1844-1896)*. PhD Thesis, The University of Michigan.
- Antaramian, R. (2022). Confessionalism, centralism, Armenians, and Ottoman Imperial governance in the 18th and 19th centuries. *International Journal of Middle East Studies*, 54(2), 319-337.
- Arıkan, F. M. (2021). *Modernization in the Late Ottoman Era: "Periphery" in the Heartlands*. Routledge.
- Arıkan, F. M. (2024). Batı Anadolu kırsalında "Ermeni Meselesi"nin Tanzimat kökenleri. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 63, 271-308.
- Artinian, V. (1988). *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863: a Study of Its Historical Development*. Isis.
- Astourian, Stephan H. (2015). Toprağın sessizliği: Tarımsal ilişkiler, etnisite ve iktidar. R. G. Suny, F. M. Göçek ve N. M. Naimark (ed.), *Soykırım Meselesi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler* içinde. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Campos, M. U. (2011). *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early 20th Century Palestine*. Stanford University Press, 246-49.
- Cora, Y. T. (2015). Doğu'da Kürt-Ermeni çatışmasının sosyoekonomik arkaplanı. F. Adanır ve O. Özel (ed.), *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in iç politikası: Bir dönemlendirme denemesi. *Osmanlı Araştırmaları*, 47, 353-409.
- Dinçer, S. (2013). The Armenian massacre in Istanbul (1896). *Tijdschrift Voor Sociale En Economische Geschiedenis/ the Low Countries Journal of Social and Economic History*, 10(4), 20–45.
- Eldem, E. (2015). "Banka Vakası" ve 1896 İstanbul Katliamı. F. Adanır ve O. Özel (ed.), *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım* içinde. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gölbaşı, E. (2018). The official conceptualization of the anti-Armenian riots of 1895-1897. *Études Arméniennes Contemporaines*, 10, 33–62.
- Gölbaşı, E. (2015). 1895-1896 katliamları: Doğu vilayetlerinde cemaatler arası "şiddet iklimi" ve Ermeni karıştı ayaklanmalar. Ed. F. Adanır ve O. Özel (ed.), *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım* içinde. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gülsoy, U. (2010). *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*. Timaş Yayınları.
- Hartmann, E. (2013). The central state in the borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the late nineteenth century. O. Bortav ve E. D. Weitz (ed.) *Shatterzone of Empires* içinde. Indiana University Press.
- Heinzelmann, T. (2009). *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*. Kitap Yayınevi.

- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: Ondokuzuncu Yüzyıl*. Belge Yayınları.
- Ketsemanian, V. (2018). The Hunchakian Revolutionary Party and the assassination attempts against patriarch Khoren Ashegian and Maksudzade Simon Bey in 1894. *International Journal of Middle East Studies*, 50(4), 735–755.
- Kévorkian R. H. ve P. B. Paboudjian (2013). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. Aras Yayıncılık.
- Kılıçdağı, O. (2015). Ermeni aydınlanması: Yeniden doğuştan yokoluşa. F. Adanır ve O. Özel (ed.), *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım* içinde. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kurt, Ü. (2018). Reform and violence in the Hamidian era: The political context of the 1895 Armenian massacres in Aintab. *Holocaust and Genocide Studies*, 32(3), 407-408.
- Miller, O. R. (2017). “Back to the homeland” (Tebi Yergir): Or, how peasants became revolutionaries in Muş. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 4(2), 287-308.
- Özbek, N. (2009). “Anadolu ıslahatı”, “Ermeni sorunu” ve Vergi tahsildarlığı 1895-1908. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9, 59–85.
- Petrov, M. V. (2004). Everyday forms of compliance: Subaltern commentaries on Ottoman reform, 1864–1868. *Comparative Studies in Society and History*, 46(4), 730–759.
- Polatel, O. (2014). İzmit Kazası'nda Ermeni yerleşiminin başlangıcı ve Ermeni yerleşim yerleri. M. M. Hülagü (ed.). *Tarihte Türkler ve Ermeniler: VI. Cilt Merkez ve Taşrada Ermeniler* içinde. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sharkey, H. J. (2018). History rhymes? Late Ottoman millets and Post-Ottoman minorities in the Middle East. *International Journal of Middle East Studies*, 50(4), 760–764.
- Sipahi, A. (2018). Narrative construction in the 1895 massacres in Harput: The coming and disappearance of the Kurds. *Études Arméniennes Contemporaines*, 10, 63-95.
- Suciyan, T. (2021). Contesting the authority of Armenian administration at the height of Tanzimat: A case of incest, adultery and abortion. *Reflektif Journal of Social Sciences*, 2(1), 29-47.
- Terzioğlu, D. (2013). How to conceptualize Ottoman Sunnitization: A historiographical discussion. *Turcica*, 44, 301–38.
- Ueno, M. (2013). “For the fatherland and the state”: Armenians negotiate the Tanzimat reforms. *International Journal of Middle East Studies*, 45(1), 93–109.
- Ueno, M. (2016). Religious in form, political in content? Privileges of Ottoman Non-Muslims in the Nineteenth Century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59, 408-441.
- Yılmaz, İ. (2019). Governing the Armenian question through passports in the Late Ottoman Empire (1876–1908). *Journal of Historical Sociology*, 32(4), 388–403.
- Verheij, J. (2012). Diyarbekir and the Armenian crisis of 1895. J. Verheij ve J. Jongerden (ed.). *Social relations in Ottoman Diyarbekir* içinde. Brill.
- Verheij, J. (2018). “The Year of the Firman”: the 1895 Massacres in Hizan and Şirvan (Bitlis Vilayet). *Études Arméniennes Contemporaines*, 10, 125–159.

Yaşayanlar, İ. (2016). Bursa Pazarköy (Orhangazi) Ermenilerinin demografik yapılarına yönelik bir inceleme (1831-1914). İ. Yaşayanlar ve S. Kırılı (ed.) *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri* içinde. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), Dahiliye Nezareti Sicil-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH. SAİD. d.), Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.), Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.), İrâde Dahiliye (İ. DH.), İrâde Hususî (İ. HUS.), Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT.), Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.), Şûra-yı Devlet (ŞD.), Yıldız Adliye ve Mezâhib Nezareti Maruzâtı (Y. PRK. AZN.), Yıldız Mütenevvi Maruzât (Y. MTV.),

American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)

The Missionary Herald, year 1858; 1866; 1867.

A Proposition to Divide the Nicomedia Station, Joseph K. Greene; J. W. Parsons, June 7, 1862.

Nicomedia Station 14th Annual Report 1870-71.

Report of Broussa Station WTM, May 15, 1895.

Brousa Report 1896-97.

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1324(H), 1325(H).

Bursa Gazetesi, 2 Mart 1896.